Тақырып 5. Әлеуметтік құрылым және көшбасшының рөлі

1. Әлеуметтік құрылым ерекшеліктері
2. Әлеуметтік стратификация
3. Әлеуметтік құрылымдағы көшбасшының ролі

Әлеуметтік құрылым мәселесі әлеуметтанудағы басты мәселелердің бірі болып табылады. Қоғамның әлеуметтік құрылымы арқылы оның көп өлшемділігі мен біртектілігі көрінеді, қоғамдағы адамдардың теңсіздігі, сондай-ақ жеке адамдар мен әлеуметтік топтар арасындағы өзара әрекеттесу механизмі түсіндіріледі.

Қоғамның әлеуметтік құрылымы дегеніміз-қоғамның өзін біртұтас әлеуметтік жүйе ретінде қалыптастыратын белгілі бір элементтердің тұрақты байланысы. Сонымен қатар, әлеуметтік Құрылым элементтерінің әрқайсысы өз кезегінде өзінің ішкі жүйелері мен байланыстары бар күрделі жүйе болып табылады.

Әлеуметтік құрылымның негізгі элементі-белгілі бір позицияларды (мәртебелерді) алатын адамдар. Сонымен қатар, әлеуметтік құрылымдағы әрбір адам жалпы, атап айтқанда әлеуметтік топтың бөлігі болып табылады. Сондықтан әлеуметтік құрылымның екінші элементі-әлеуметтік белгінің ортақтығы негізінде құрылған жеке тұлғалардың әлеуметтік топтары. Осы әлеуметтік белгілерге сәйкес адамдар әлеуметтік топтарға бірігіп қана қоймай, басқа адамдардан да ерекшеленеді. Мұндай әлеуметтік белгілер адамдардың жынысы, жасы, табыс деңгейі, қызмет түрі, этникалық және нәсілдік ерекшеліктері және т. б. бойынша объективті айырмашылықтар болуы мүмкін.

Осылайша, әлеуметтік белгі-бұл адамдардың қоғамдағы бір-біріне қатысты әртүрлі позицияларын көрсететін және ондағы кез-келген типтегі қоғамдарда болатын әлеуметтік теңсіздікті көрсететін саралау критерийі. Сонымен, адамдар арасында мүліктік айырмашылықтар жоқ ең қарабайыр мәдениеттерде де ерлер мен әйелдер арасында, жастар мен қарттар арасында айырмашылықтар (яғни теңсіздік) бар.

Қоғамның әлеуметтік құрылымының әртүрлі тұжырымдамалары бар, олар, ең алдымен, қандай әлеуметтік белгілер әлеуметтік теңсіздіктің негізгі критерийлері ретінде анықталатындығымен ерекшеленеді.

Сонымен, к. Маркстің әлеуметтік құрылымы тұжырымдамасына сәйкес, оның негізгі элементі меншікке қатысты әр түрлі сыныптар болып табылады. Меншіктің басым түрімен ерекшеленетін әрбір әлеуметтік-экономикалық формация негізгі таптарға сәйкес келеді: құл иелері мен құлдар (адамдарға меншік), феодалдар мен шаруалар (жерге меншік), буржуазия және пролетариат (өндіріс құралдарына меншік). Меншікке деген қарым-қатынас критерийі, к. Маркс қоғамдық еңбекті ұйымдастырудағы таптардың рөлін (басқарушылар мен басқарушылар), олардың билік жүйесіндегі орнын (үстем және бағыныштылар) және әл-ауқат деңгейін (бай және кедей) ғана емес, сонымен қатар барлық басқа әлеуметтік айырмашылықтарды анықтайды: этникалық, демографиялық, кәсіби, аумақтық.

Әлеуметтік құрылымның негізі ретінде сыныптар туралы марксистік ілімге әлеуметтік стратификация теориясы қарсы тұрады. Бұл теорияның өкілдері "класс" ұғымы өткен қоғамдардың, соның ішінде индустриалды капиталистік қоғамның әлеуметтік құрылымын талдауға жарамды, бірақ қазіргі қоғамды түсінуге және талдауға мүлдем жарамсыз деп санайды, өйткені акционерлік қоғам, сондай-ақ негізгі меншік иесін оның жалдамалы менеджерінің тікелей басқару аймағынан өшіру сынып шекараларын тым бұлыңғыр, белгісіз етті. Сондықтан "сынып" ұғымы "қабат" ұғымымен алмастырылуы керек, ал әлеуметтік стратификация қоғамның әлеуметтік құрылымына негізделуі керек.

"Стратификация" ұғымы әлеуметтануға геологиядан келді. "Қабат" сөзі сөзбе-сөз "қабат" дегенді білдіреді. Геологияда бұл сөз жер қыртысының қабатын, ал әлеуметтануда әлеуметтік қабатты білдіреді. Демек, әлеуметтік стратификация қоғамның әлеуметтік топтарының жиынтығы ретінде көрінеді. Ол қоғамның табиғи әлеуметтік гетерогенділігін, оның мүшелерінің әлеуметтік жағдайының теңсіздігін, олардың әлеуметтік теңсіздігін, иерархиялық, тұрақты табиғатын көрсетеді, үнемі қайталанады, өзгертіледі және кез-келген қоғамның реттелген өмір сүруін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, егер геологтар жер қыртысының бір қабаты қай жерде аяқталып, екіншісі қайдан басталатынын оңай анықтай алса, онда әлеуметтік қабаттар арасындағы шекаралар бұлыңғыр және бұлыңғыр болуы мүмкін, нәтижесінде оларды анықтау өте қиын.

Әлеуметтік стратификация теориясына сүйене отырып, қоғамның әлеуметтік құрылымы гетерогенді және көп өлшемді. Әлеуметтік баспалдақтағы әлеуметтік қабаттың орны әртүрлі әлеуметтік белгілермен анықталады. Сонымен, М. Вебер экономикалық (меншікке қатынасы және табыс деңгейі) қоспағанда, білім беру, кәсіптік, біліктілік және басқа белгілерден, соның ішінде туа біткен белгілерден тұратын әлеуметтік бедел, сондай-ақ белгілі бір саяси топтарға (партияларға) жататындықтан көрінетін билікке деген көзқарас сияқты стратификация көрсеткіштерін енгізеді. Осылайша, қоғамның құрылымдық факторы-меншік мөлшері, билік көлемі және әлеуметтік бедел. Бұл көрсеткіштер неғұрлым көп болса, қоғам құрылымындағы әлеуметтік қабаттың орны соғұрлым жоғары болады.

Неміс әлеуметтанушысы Р. Дарендорф әлеуметтік стратификацияның негізіне билік қатынастары мен әлеуметтік топтар арасындағы билік үшін күресті дәл сипаттайтын "билік" саяси тұжырымдамасын қоюды ұсынды. Осы критерийді қолдана отырып, Р.Дарендорф бүкіл заманауи қоғамды басқарушылар мен басқарушыларға бөлді. Өз кезегінде ол менеджерлерді екі кіші топқа бөледі: басқарушы меншік иелері және басқарушы меншік иелері – бюрократтар-менеджерлер. Сонымен қатар, басқарылатын қабат Р. Дарендорф екі негізгі кіші топқа бөлінеді: жоғары – "жұмысшы ақсүйектер" және төменгі – біліктілігі төмен жұмысшылар, олардың арасында аралық "жаңа орта тап" бар – жұмысшы ақсүйектер мен қызметшілерді үстем таппен – басқарушылармен ассимиляциялау өнімі.

Орыс тектес американдық әлеуметтанушылар П. Сорокин кез-келген стратаға жату критерийлерінің біртұтас жиынтығын беру мүмкін емес деп есептеді. Ол қоғамда үш стратификациялық құрылымды (пирамидаларды) анықтады: 1) экономикалық – бар және жоқтарға бөлу, 2) саяси – басқарушылар мен басқарылатындардың болуы және 3) кәсіби – кәсіптің беделіндегі теңсіздікке байланысты қызмет, кәсіп бойынша әртүрлі топтарға бөлу. Стратификацияның көп өлшемділігі, П. Сорокиннің пікірінше,адамның осы құрылымдардағы позициялары сәйкес келмеуі мүмкін. Мәселен, мысалы, мемлекет басшысы жоғары саяси мәртебеге ие бола отырып, мультимиллиардермен салыстырғанда экономикалық стратификацияда төмен позицияға ие болуы мүмкін. Керісінше, экономикалық стратификацияда жоғары орынға ие бола отырып, мультимиллиардер жоғары мемлекеттік шенеуніктермен салыстырғанда төмен саяси мәртебеге ие болады.

Жоғарыда келтірілген теориялардағы стратификация критерийлерінің кейбір айырмашылықтарына қарамастан, олардың барлығы әлеуметтік стратификацияны әлеуметтік баспалдақ түрінде ұсынатындығымен біріктіріледі, оның әр сатысында жалпы мәртебе белгісімен байланысты адамдар орналасқан. Бұл белгі адамдарды топтарға біріктіреді және оларды басқа топтарға қарсы қояды. Осылайша, әлеуметтік стратификация тұрғысынан қоғамның әлеуметтік құрылымы әлеуметтік мәртебелердің жиынтығы ретінде көрінеді.

Мәртебе термині әлеуметтануға латын тілінен енген. Ежелгі Римде ол сөзбе-сөз "мемлекет" дегенді білдіреді, яғни.заңды тұлғаның құқықтық жағдайы. XIX ғасырдың аяғында ағылшын тарихшысы Мейн оған әлеуметтанулық дыбыс берді, оған сәйкес мәртебе-бұл адам немесе қоғамдағы әлеуметтік топ алатын әлеуметтік позиция.

Әлеуметтік мәртебе туа біткен (жатқызылған) мәртебенің және қол жеткізуге болатын (алынған) мәртебенің көрсеткіштерімен айқындалады.

Туа біткен мәртебе адамға туылғаннан бастап берілетін әлеуметтік белгілермен анықталады. Бұл жыныс, ұлттық және нәсілдік белгілер, әлеуметтік шығу тегі (ата-аналардың әлеуметтік жағдайынан туындайды). Табиғи мәртебе кейде "байланысты" деп аталады. Бұл жағдайда "атрибуция" термині аталған сипаттамалар адамға қоршаған ортамен байланысты екенін білдіреді. Мысалы, терінің түсі, жынысы табиғатпен берілген және адамның биологиялық сипаттамалары болып табылады. Алайда, адамдар әлеуметтік теңсіздікке негіз бола отырып, оларға әлеуметтік мағына береді. Сонымен, биологиялық тұрғыдан тең екі жыныс-еркек пен әйел-қоғамда әртүрлі мағыналарға ие, нәтижесінде олардың әлеуметтік мәртебесі тең емес.

Қол жеткізуге болатын (алынған) әлеуметтік мәртебе адам өмір бойы алатын (яғни қол жеткізетін) әлеуметтік белгілерден тұрады. Оларға мыналар жатады: Кәсіп, білім, біліктілік, қызмет түрі, табыс деңгейі, лауазым және т. б.

Әр адам бір мезгілде әртүрлі әлеуметтік белгілердің тасымалдаушысы болып табылады, мысалы, ер адам, орта жастағы, қазақ, ғылым кандидаты, оқытушы, күйеуі, әкесі, ұлы, ағасы, көршісі және т.б., сондықтан бір мезгілде әртүрлі мәртебеге ие. Олар бірге оның мәртебелік жиынтығын құрайды – XX

ғасырдың ортасында американдық әлеуметтанушы Р. Мертон енгізген ұғым.

Осылайша, әлеуметтік мәртебе-бұл адамның әлеуметтік кеңістіктегі орнын, яғни адамның қоғамдағы позициясын белгілейтін оның әлеуметтік белгілерінің барлық жиынтығымен анықталатын адамның әлеуметтік жағдайының жан-жақты және сонымен бірге жалпылама сипаттамасы.

Барлық мәртебелер жиынтығынан көбінесе біреу жеке тұлға үшін басты болады. Әдетте, басты мәртебе-бұл адамды басқа адамдар анықтайтын немесе өзі анықтайтын адам. Бұл мәртебе адамның стилі мен өмір салтын анықтайды және ол адамның қоғамдағы орнын анықтайды. Мысалы, мәртебелік жиынтықтан – ер адам, орта жастағы, үйленген, жоғары білім, қазақ, инженер, кәсіпорын директоры-соңғы көрсеткіш әлеуметтік мәртебені анықтауда басты көрсеткіш болып табылады. Ол адамның өмір салтын және оның қарым-қатынас шеңберін анықтайды. Сонымен қатар, адам өзін негізгі мәртебемен неғұрлым күшті анықтаса, оны жоғалту соғұрлым қиын болады. Сонымен, отбасылық ер адам үшін жұмыссыздық қорқынышты, өйткені ол оны отбасының асыраушысы сияқты негізгі мәртебесінен айырады.

Жеке тұлғаның өзін белгілі бір мәртебемен сәйкестендіруі мәртебені сәйкестендіру деп аталады. Ол мәртебелік символизмді қалыптастыратын сыртқы көрсеткіштер арқылы көрінеді. Оған адамның мінез-құлқы мен сыртқы келбеті жатады: киім, тіл, жест-ишара, мінез-құлық және басқа да әлеуметтік белгілер (автомобиль маркасы, үй, зергерлік бұйымдар). Мәртебені сәйкестендірудің күшті көрсеткіші-бұл жеке тұлғаның ішкі позициялары, көзқарастары, құндылық бағдарлары және мотивациялары. Мәселен, мысалы, ғалымның ішкі көзқарастары мен құндылық бағдарлары кәсіпкердің құндылық көзқарастарынан айтарлықтай ерекшеленеді.

Жеке тұлғаның барлық күй жиынтығы негізгі мәртебені құрайды. Ол адамның әлеуметтік кеңістіктегі белгілі бір орнын бекітеді. Алайда, негізгі мәртебеден басқа, әр адамның уақытша немесе эпизодтық мәртебесі болады. Олар адамның орнын әлеуметтік кеңістікте емес, әлеуметтік уақытта түсіреді. Сондықтан олар уақытша мәртебелер деп аталады. Мысалы, жолаушы мәртебесі автобуста, пойызда немесе таксиде қанша адам жүрсе, сонша уақытқа созылады. Эпизодтық (уақытша) мәртебелерге жаяу жүргінші, сатып алушы, көрермен, оқырман және т. б.

Айта кету керек, әлеуметтік мәртебе – бұл жай ғана әлеуметтік құрылымдағы орын емес, мәртебелік құқықтар мен мәртебелік міндеттер жүйесі арқылы басқа позициялармен байланысты белгілі бір позиция. Мысалы, "оқытушы" мәртебесі "студент" мәртебесімен өзара құқықтар мен міндеттермен байланысты: оқытушы студентке білім беруге міндетті және оны аттестаттамауға құқылы; студент үнемі сабаққа қатысуға, оқытушының талаптарын орындауға міндетті және қажетті білім алуға құқылы. "Әке" мәртебесі "ұл" мәртебесімен құқықтар мен міндеттер жүйесімен ұқсас байланысты. Бұл ретте "оқытушы" мәртебесінің " ұлы " мәртебесімен ұқсас байланысы жоқ.

Осылайша, әлеуметтік стратификация-бұл белгілі бір жолмен әлеуметтік құрылымға бағытталған әлеуметтік қабаттардың (мәртебелердің) жиынтығы.

Әлеуметтік құрылымдағы әлеуметтік қабаттың орнын анықтайтын негізгі фактор-қоғам әзірлеген және қолдайтын белгілі бір мәртебенің мәні мен рөлін тең емес бағалау. Мәселен, мысалы, біздің қоғамдағы мұғалімнің мәртебесі заңгер немесе кәсіпкер мәртебесінен аз бағаланады. Министрдің мәртебесі профессор мәртебесінен жоғары бағаланады. Өз кезегінде, қазіргі қоғамдағы белгілі бір мәртебенің мәні мен рөлін қоғам әзірлеген және қолдайтын бағалау критерийі табыс деңгейі, билік көлемі, білім деңгейі, кәсіптің беделі сияқты айнымалы мәндер болып табылады. Олар жиынтық әлеуметтік-экономикалық мәртебе деп аталатын нәрсені қалыптастыра отырып, қазіргі қоғамдардың көпшілігінде теңсіздік дәрежесін анықтайды және қоғамның әлеуметтік стратификациясын қалыптастыра отырып, тігінен әлеуметтік мәртебе қалыптастырады.

Қазіргі қоғамға ең үлкен тұрақтылық пен тұрақтылықты стратификация береді, онда халықтың негізгі бөлігі (60% және одан жоғары) орта тап деп аталады, ол өте байлардың (жоғарғы тап) аз бөлігі мен кедейлік шегінде және одан тыс жерлерде (төменгі тап) орналасады. Орта тапқа, әдетте, материалдық және әлеуметтік қажеттіліктердің кең ауқымын қанағаттандыру үшін жеткілікті тұрақты табысы бар, сондай-ақ білім мен біліктіліктің жоғары деңгейі бар адамдар жатады. Яғни, классикалық мағынада орта тап - бұл белгілі бір табыс деңгейінің иесі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір қоғамның құндылықтарын тасымалдаушы және оның негізі ретінде объективті әрекет ететін қоғамның маңызды қабаты.

Әлеуметтік құрылымды талдай отырып, қоғам – тірі, дамып келе жатқан организм және әлеуметтік баспалдақтағы адам, әлеуметтік топ алатын орын тұрақты емес екенін ескеру қажет. Ол адамның іс – әрекеті нәтижесінде де (мұғалім болды – сатушы болды, бойдақ болды-үйленді), сондай-ақ, мысалы, қоғамның кәсіптің беделін мойындауының өзгеруі нәтижесінде өзгеруі мүмкін.

Жеке адамның немесе әлеуметтік топтың әлеуметтік құрылымдағы орнын өзгертуі әлеуметтік ұтқырлық деп аталады. Алғаш рет" әлеуметтік ұтқырлық " санатын әлеуметтануға П.Сорокин енгізді, ол әлеуметтік ұтқырлық деп адамның бір әлеуметтік позициядан екіншісіне ауысуын түсінді.

Әлеуметтік құрылым ішіндегі қозғалыс көлденең де, тігінен де жүзеге асырылуы мүмкін, бұл әлеуметтік ұтқырлықтың екі негізгі түрін ажыратуға мүмкіндік береді: көлденең және тік.

Көлденең әлеуметтік ұтқырлық-бұл жеке тұлғаның бір әлеуметтік топтан екіншісіне ауысуы, сол деңгейде орналасқан, яғни. мәртебесін өзгертпестен. Мысалы, сол лауазымдағы жұмыс орнын ауыстыру, оқу орнын ауыстыру.

Тік әлеуметтік ұтқырлық-бұл адамның әлеуметтік мәртебесінің өзгеруімен бірге жүретін бір әлеуметтік қабаттан екінші қабатқа ауысуы. Егер мұндай қозғалыс әлеуметтік баспалдақтың жоғары сатысына көтерілсе, онда бұл әлеуметтік мәртебенің жоғарылауымен сипатталатын жоғары әлеуметтік ұтқырлық (АТАҒЫ, ЛАУАЗЫМЫ, табыс деңгейі және т.б.). Егер әлеуметтік баспалдақтағы қозғалыс төмен түссе, онда бұл әлеуметтік ұтқырлықтың төмендеуі. Сонымен, әлеуметтік мәртебенің күрт төмендеуі зейнеткерлікке

шыққан кезде және адамның қандай лауазымға ие болғанына қарамастан орын алады. Әлеуметтік ұтқырлықтың төмендеуі және әлеуметтік мәртебенің төмендеуі кірістердің төмендеуінің, банкроттықтың, тиісті білім мен мамандық бойынша жұмысынан айырылудың салдары болуы мүмкін. Айта кету керек, әдетте, әлеуметтік көтерілу процесі төмен түсумен салыстырғанда ұзағырақ және күрделі. Бұл жағдайда біріншісі ерікті, ал екіншісі мәжбүрлі. Бұл бәрі әлеуметтік баспалдақпен көтерілгісі келетіндігімен байланысты, бірақ ешкім төмен түскісі келмейді.

Кейде тік және көлденең ұтқырлықтың үйлесімі болады. Мысалы, компанияда қызмет ететін адам басқа қалада немесе тіпті елде орналасқан фирманың филиалында жоғары лауазымға ауыстырылады. Тағы бір мысал: егер автомеханик зауыттың директоры болса, бұл жоғары ұтқырлықтың көрінісі болады, бірақ егер автомеханик қоқысқа айналса, онда мұндай қозғалыс төмен қозғалғыштықтың көрсеткіші болады. Егер автомобиль механигі слесарь ретінде жұмысқа орналасса, онда мұндай қозғалыс көлденең ұтқырлықты көрсетеді.

Сонымен қатар, қоғамда ұрпақаралық (ұрпақаралық) және ұрпақішілік (интрагенерациялық) ұтқырлық бар. Біріншісі ата-аналар мен олардың балаларының белгілі бір мансап сәтіндегі әлеуметтік мәртебесін салыстырумен анықталады (олардың кәсібінің дәрежесі, шамамен бірдей жастағы білім мен табыс деңгейі бойынша). Бұл жағдайда балалар жоғары әлеуметтік жағдайға жете алады (сауыншының қызы мұғалім болады, кедей отбасынан шыққан жас жігіт табысты кәсіпкер болады) немесе әлеуметтік баспалдақтың төменгі сатысына түсуі мүмкін (инженердің ұлы қолөнерші болып жұмыс істейді). Екінші (яғни, ұрпақішілік) ұтқырлық өмір бойы бір адамның әлеуметтік мәртебесін салыстыруды қамтиды. Ұтқырлықтың бұл түрі әлеуметтік мансап деп аталады.

Әлеуметтік ұтқырлықтың қоғамдағы басым түрі оның ашықтық дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен, егер қоғамда әлеуметтік ұтқырлық негізінен көлденең болса, ал тік ұтқырлық қиын немесе мүлдем мүмкін болмаса, онда бұл қоғамның жабылғандығын, оның әлеуметтік құрылымын жабық (касталық немесе таптық) принцип бойынша ұйымдастыруды көрсетеді. Бұл жағдайда адамның әлеуметтік құрылымдағы орны негізінен оның туа біткен мәртебесімен анықталады. Мысалы, феодалдық қоғамда байлықтың өзі жоғары мәртебеге жол ашпады: кедейленген дворян артықшылықты мүлікке ие болды және өзінің барлық байлығымен төмен мүлікке жататын бай саудагермен салыстырғанда жоғары мәртебеге ие болды.

Ашық қоғам көлденең және тік ұтқырлықпен сипатталады. Әлеуметтік қабаттардың шекаралары өте ашық, қол жетімді Әлеуметтік мәртебе көрсеткіштері сөзсіз басымдыққа ие болады, дегенмен табиғи мәртебе көрсеткіштері белгілі бір дәрежеде стратификация мен әлеуметтік ұтқырлыққа әсер етуі мүмкін. Сонымен, жыныстардың құқықтық теңдігін жариялайтын қоғамда әйел үшін жоғары ұтқырлық сол процеске қарағанда үлкен қиындықтарға тап болуы мүмкін, бірақ ер адам үшін.

Адамдардың және басқа да әлеуметтік объектілердің әлеуметтік қозғалысы жеке және бірлесіп жүзеге асырылатындығына байланысты жеке және ұжымдық әлеуметтік ұтқырлықты ажыратады.

Жеке ұтқырлық-бұл жеке адамдардың әлеуметтік құрылымындағы қозғалыс. Бірде-бір адам, бірде-бір уақытта мәртебеден тыс өмір сүрмейді. Бірақ сонымен бірге, егер ол өзінің кез-келген мәртебелік ұяшығынан кетсе, онда ол бірден екіншісінде болады, ал оның бос орны басқа адаммен айналысады. Жеке ұтқырлық үнемі жүзеге асырылады, табиғи және қоғамның әлеуметтік құрылымының тепе-теңдігін бұзбайды.

Қоғамның тұрақтылығына нақты қауіп төндіретін ұжымдық ұтқырлыққа қатысты тағы бір мәселе. Ұжымдық әлеуметтік ұтқырлық-бұл жеке тұлғалардың, әлеуметтік топтардың әлеуметтік құрылымдағы өз орындарының көлденең және тігінен жүзеге асырылатын жаппай өзгерістері. Оған бірнеше себептер себеп болуы мүмкін. Олардың бірі оның құрылымдық қайта құрылуына байланысты экономикалық саладағы терең өзгерістер болуы мүмкін. Осы өзгерістердің салдарынан идеологиялық бағдарлар, құндылықтар мен нормалар жүйесі, саяси басымдықтар өзгереді, осы өзгерістерді жүзеге асыратын жаңа әлеуметтік топтар қалыптасады. Саяси элитаның сөзсіз өзгеруі, қоғамда болып жатқан өзгерістерді басқарған саяси күштердің жоғарғы жағына жылжуы. Нәтижесінде қоғамның бүкіл әлеуметтік құрылымын қайта құру, әлеуметтік қабаттар арасында жаңа байланыстар орнату жүзеге асырылады. Сонымен қатар, ұжымдық ұтқырлық соғыстардың, революциялардың, табиғи апаттардың және қоғамның басқа да ірі сілкіністерінің салдары болуы мүмкін, олардың нәтижесі жаппай көші-қон, халықтың едәуір бөлігінің кедейленуі және маргинализациясы болып табылады. Ұжымдық ұтқырлық қоғамның ішкі тепе-теңдігін бұзады, оның әлеуметтік құрылымын деформациялайды және қоғамды тұрақсыздандырудың ғана емес, оның жойылуының да нақты факторына айналуы мүмкін.

Көшбасшылық-Қазіргі әлемдегі ең көп талқыланатын және зерттелетін тақырыптардың бірі. Көшбасшылар барлық жерде бар: саясат, бизнес, спорт, өнер, ғылым және білім. Олар миллиондаған адамдардың өміріне әсер етеді, қоғамның даму бағытын анықтайды, жаңа идеялар мен жобаларды жасайды және жүзеге асырады, ортақ мақсатта жұмыс істейтін адамдар тобын қалыптастырады және қолдайды. Көшбасшы (ағылш. Leader-жетекші) - осы қоғамдастықтың мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған бірлескен қызметті интеграциялау мақсатында басқаларға ықпал етуге қабілетті тұлға.

Көшбасшылық ұғымы әлеуметтануда, саясаттануда, Психологияда және адам мен қоғам туралы басқа да бірқатар ғылымдарда кең таралған. Кең теориялық және эмпирикалық зерттеулер осы құбылысқа арналған. Көшбасшылықты зерттеу тікелей прагматикалық бағытқа ие.

Көшбасшылықтың міндетті шарты – әртүрлі деңгейдегі және ауқымдағы нақты ресми немесе бейресми ұйымдарда-мемлекеттен, тіпті мемлекеттер тобынан бастап мемлекеттік органдарға, жергілікті өзін-өзі басқаруға немесе халықтық және қоғамдық топтар мен қозғалыстарға дейін билікке ие болу.

Көшбасшының ресми күші заңмен бекітілген. Бірақ барлық жағдайда көшбасшы қоғамда немесе одан кейінгі адамдар тобында әлеуметтік және психологиялық, эмоционалды қолдауға ие.

Көшбасшылық механизмі үш формада ұсынылуы мүмкін.

Ресми топта (ұйымда) көшбасшылық — бұл қызметтің қатаң белгіленген шеңберіндегі көшбасшының лауазымдық позициясына байланысты билікке нормативті түрде анықталған құқық. Бейресми топта көшбасшылық-бұл көшбасшының жеке сипаттамаларына байланысты бағыныштылардың іскерлік саладағы билік құқығын нақты мойындауы (немесе мойындамауы).

Көшбасшылық ұғымдарын олардың теориялық негіздеріне қарай үш топқа бөлуге болады :

1)көшбасшылық - бұл адам қызметінің әмбебап құбылысы, оның жұмыс істеу заңдылықтары қоғамның барлық салаларында біртұтас.

2) көшбасшылықты басшылықпен және басқарумен сәйкестендіретін, бұл ретте билікке ресми иелік ету көшбасшылықтың қажетті және жеткілікті шарты ретінде қарастырылады; көшбасшының қызметі көшбасшылықтың қажетті және жеткілікті шарты ретінде, құбылыстың әкімшілік ерекшелігі ретінде негізінен лауазымды адамның мінез-құлқын құқықтық реттеуге дейін азаяды. Көшбасшылық әлеуметтік институт ретінде мемлекеттік органдармен анықталады.

3) көшбасшылықты психологиялық, экономикалық немесе құқықтық принциптерге дейін төмендетілмейтін қоғамдық өмірдің ерекше құбылысы ретінде қарастыратын. Көшбасшылық белгілі бір механизмнің - қажетті саяси институттардың бірі арқылы жүзеге асырылады. Көшбасшылық туралы ежелгі идеяларға діни қызметкерлер, патшалар, патшайымдар, рухани адамдар мен саясаткерлер сияқты адамдардың қасиеттері кірді. Ежелгі уақытта көшбасшылық жеке тұлғаның беделіне, оның қадір-қасиетіне негізделген ықпалды білдіретін жеке сипатта болды. Көшбасшы мен оның жақтастарының қарым - қатынасы "мұғалім-оқушы" қарым-қатынасына жақын болды, өйткені саяси өмір дүниетанымдық мәселелерді шешумен байланысты болды. Ортағасырлық Еуропада көшбасшының ықпалы белгілі бір қауымдастықты басқару қабілетіне емес, қолма-қол ақшаға негізделген. Көшбасшыдан негізінен қойылған мақсаттарға жету үшін топты біріктіру, топтық қызығушылықты қалыптастыру қабілеті талап етілді. Қазіргі қоғамда көшбасшылық-бұл көшбасшы ұсынған әлеуметтік дамудың әртүрлі мәселелері мен міндеттерін шешу бағдарламасының айналасындағы нақты механизмдер арқылы әртүрлі әлеуметтік қабаттарды (топтарды) біріктіруге негізделген билікті құру тәсілі. Көшбасшылық табиғаты бойынша адамдарды бірлескен күш-жігерге жинай алады және бұл тапсырманы ұзақ уақыт бойы орындай алады, бірте-бірте ортақ мақсатқа бағынатын мәселелерді шешеді.

Көшбасшылықтың жіктелуі әр түрлі. Басым функцияларға байланысты көшбасшылардың келесі түрлері бөлінеді:

1) көшбасшы-ұйымдастырушы. Оның басты айырмашылығы-ол ұжымның қажеттіліктерін өзінің қажеттілігі ретінде қабылдайды және белсенді әрекет етеді. Бұл көшбасшы оптимистік және көптеген мәселелердің шешілетініне

сенімді. Ол бос істі ұсынбайтынын біліп, оның соңынан ереді. Сендіруді біледі, жігерлендіруге бейім, егер сіз өзіңіздің келіспейтіндігіңізді білдіруіңіз керек болса, ол мұны басқа біреудің қадір-қасиетіне нұқсан келтірмей жасайды, нәтижесінде адамдар жақсы жұмыс істеуге тырысады. Дәл осындай адамдар кез-келген бейресми ұжымда көрінеді.

2) көшбасшы-Жаратушы. Ең алдымен, жаңа нәрселерді көру, шешілмейтін және тіпті қауіпті болып көрінуі мүмкін мәселелерді шешу қабілетімен тартады. Бұйрық бермейді, тек талқылауға шақырады. Ол адамдарды қызықтыратын және қызықтыратын міндет қоя алады.

3) Көшбасшы-балуан. Ерік-жігері күшті, өзіне сенімді адам.

Біріншіден, ол қауіпке немесе белгісіздікке қарай жүреді, күресуден тартынбайды. Ол сенетін нәрсені қорғауға дайын және жеңілдікке бейім емес. Алайда, мұндай көшбасшыға кейде оның барлық әрекеттерін қарастыруға және бәрін қарастыруға уақыт жетіспейді. "Батылдардың жындылығы" - бұл оның стилі.

4) көшбасшы-дипломат. Егер ол өзінің қабілеттерін зұлымдыққа пайдаланса, онда оны интриганың шебері деп атауға болады. Ол жағдайды және оның жасырын бөлшектерін жақсы білуге, өсек-аяң мен өсек-аяңнан хабардар болуға сүйенеді, сондықтан кімге және қалай әсер ететінін жақсы біледі. Пікірлес адамдар шеңберіндегі сенімді кездесулерді жақсы көреді. Назарды өзінің жоспарларынан алшақтату үшін бәріне белгілі нәрсені ашық айтуға мүмкіндік береді. Рас, дипломатияның бұл түрі көбінесе лайықты жолдарды басқара алмаудың орнын толтырады.

5) көшбасшы-жұбатушы. Олар оған тартылады, өйткені ол қиын уақытта қолдау көрсетуге дайын " адамдарды құрметтейді, оларға мейірімділікпен қарайды. Сыпайы, ескерту, эмпатияға қабілетті.

Топтағы жалпы көшбасшылық компоненттерден тұрады: эмоционалды, іскерлік және ақпараттық. Әлеуметтік топтардағы көшбасшылық қызметтің мазмұнына сәйкес, әдетте, көшбасшылар типі бөлінеді (кейде оларды көшбасшы рөлдері деп атайды).

Іскерлік көшбасшылық өндірістік міндеттерді шешетін ресми топтарға тән, оның негізінде жоғары құзыреттілік, ұйымдастырушылық міндеттерді басқаларға қарағанда жақсы шеше білу, іскерлік беделі, осы қызмет саласындағы ең үлкен тәжірибе. Іскерлік көшбасшылық басшылыққа қатты әсер етеді. "Іскер" көшбасшымен (топтың қолдары) жақсы жұмыс істейді, ол істі ұйымдастыра алады, қажетті іскерлік қатынастарды орната алады, істің сәттілігін қамтамасыз етеді.

Эмоционалды көшбасшылық бейресми әлеуметтік топтарда адамның жанашырлығына негізделген – көшбасшының тұлғааралық қарым-қатынасқа қатысушы ретіндегі тартымдылығы. Эмоционалды көшбасшы адамдардың сенімін оятады, мейірімділік танытады, сенімділік береді, психологиялық шиеленісті жеңілдетеді, психологиялық жайлылық атмосферасын жасайды. "Эмоционалды" көшбасшы (топтың жүрегі) – бұл топтағы әрбір адам жанашырлық таныта алатын, "көкірекшеге жылай алатын"адам.

"Ақпараттық" көшбасшыға (топтың миы) барлығы сұрақтар қояды, өйткені ол полимат, бәрін біледі, түсіндіре алады және қажетті ақпаратты табуға көмектеседі.

Табиғаттағы ситуациялық көшбасшылық іскерлік және эмоционалды болуы мүмкін. Оның айрықша ерекшелігі-тұрақсыздық-уақытша шектеу, белгілі бір жағдаймен байланыс. Ситуациялық көшбасшы кейбір жағдайларда көшбасшы бола алады, ал басқаларында бола алмайды.

Тақырыптың негізгі ұғымдары: әлеуметтік құрылым, әлеуметтік құрам, әлеуметтік байланыстар, әлеуметтік стратификация, әлеуметтік мәртебе, табиғи (берілген) мәртебе, қол жеткізуге болатын (алынған) мәртебе, әлеуметтік ұтқырлық, көлденең ұтқырлық, тік ұтқырлық, ұжымдық ұтқырлық, көшбасшылық, көшбасшылық түрлері.